

Değişen Türkiye ve Toplumsal Düzen
Doç. Dr. Zeynel Abidin Kılınç
Sakarya Üniversitesi
Siyasal Bilgiler Fakültesi
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü
zkilinc@sakarya.edu.tr

Özet

Bu çalışmada Türkiye’de toplumsal düzen ve istikrar konusu modernleşme sürecinin ürettiği değer çoğulculuğu, moral otonomi ve farklılaşan hayat tarzları/ahlak telakkileri bağlamında analiz edilmektedir. İster geleneksel isterse modern olsun bir toplumun düzen ve istikrarı hem bireyler tarafından içselleştirilmiş/ahlak haline getirilmiş kuralları hem de bireyleri düzen ve istikrarı bozmayacak şekilde davranmaya dışarıdan zorlayan müeyyide esaslı kuralları gerektirir. Geleneksel toplumlar nispeten homojen yapıları nedeniyle ortak ahlaki zemini kolaylıkla elde edebilirken modern çoğulcu toplumlarda ortak ahlaki gelenek ortadan kalkmaya yüz tutar. Türkiye’de modernleşme süreci ahlaki çoğulculuğun yaygınlaşmaya yüz tuttuğu aşamaya gelmiştir. Ahlaki çoğulculuk bağlamında Türkiye’de toplumsal düzen ve istikrar için gerekli yurttaşlık erdemlerinin üretilmesinin imkânları analiz edilmiştir.

Anahtar kavramlar: Toplumsal Düzen ve İstikrar, Aydınlanma, Ahilik.

Abstract

This study analyzes social order and stability in the context of moral autonomy and moral pluralism produced by the modernization process in Turkey. Both traditional and modern societies require internalized rules and external authority to maintain social order and stability. Traditional societies are relatively homogenous and could have a shared moral tradition comparing to modern societies which are characterized by moral pluralism and thus tend to loose common moral ground.

Key Words: Social Order and Stability, Enlightenment, Ahism.

GİRİŞ

İster geleneksel isterse modern olsun bir toplumun düzen ve istikrarı hem bireyler tarafından içselleştirilmiş/ahlak haline getirilmiş kuralları hem de bireyleri düzen ve istikrarı bozmayacak şekilde davranmaya dışarıdan zorlayan müeyyide esaslı kuralları gerektirir.

Bireylerin din, gelenek, aile terbiyesi, yurttaşlık bilinci gibi çeşitli kaynaklardan hareketle içselleştirmiş olduğu ve bir tür ahlak haline getirdiği ilkelerle hareket etmesi durumunda toplumsal düzen ve istikrar sağlanmış olur. Bireyler bu ilkeler sayesinde toplumsal düzen ve istikrarı bozacak tutum ve davranışlardan kendi kendilerine uzak dururlar. Örneğin, yere çöp atma, uygun olmayan bir yere araba park etme, başkalarını rahatsız edecek biçimde hareket etme vs. gibi nispeten küçük problemler yanında vergi kaçırma, işini ihmal etme, diğer bireylerin hukukunu ihlal etme gibi daha ciddi problemlere de yol açmaktan içselleştirdikleri ilkeler nedeniyle kaçınırlar. Bireyin toplumsal düzen ve istikrara uygun davranışı dışarıdan bir zorlama, cezalandırılma ve ayıplanma korkusu vs. gibi harici nedenlere dayanmaz.

Diğer alternatif bireyi kural ihlali halinde cezalandırma tehdidiyle toplumsal düzen ve istikrara uygun davranmaya zorlamaktır. Bu durumda devletin cezalandırması korkusu ile birey toplumsal düzen ve istikrara uygun davranmak zorunda kalır. Bu alternatifte bireyin düzen ve istikrarı ihlal etmesi temel varsayımdır. Eğer devletin cezalandırması söz konusu değilse bireyin kural ihlali halinde bulunacağı kabul edilir. Bu varsayım en net biçimde Hobbes’ta bulunur. Toplumsal düzen ve istikrar açısından en kötü ihtimal ahlakın/içselleştirilmiş ilkelerin yok sayıldığı ve tüm bireylerin tümüyle dar kişisel çıkar peşinde çıkar maksimizasyonuna doğal biçimde yöneldiği durumdur. Bu durum, Hobbes’un temel varsayımı ya da başlangıç noktasıdır. Bu varsayımın göre, toplumsal düzen ve istikrarın sağlanmasının tek yolu dışarıdan bir otoritenin önce kural koyması sonra da bu kurallara uymaya bireyleri zorlamasıdır (Kılınç, 2009).

Gerçek hayatta her iki durumda saf biçimiyle bulunmaz. Ne tümüyle harici bir otoriteyi lüzumsuz hale getirecek kadar bir toplumun tüm bireyleri ahlaklıdır ne de Hobbes'un varsaydığı gibi tümüyle ahlaki kapasiteden mahrumdur. Toplumlar/bireyler zaman zaman bu iki uçtan birisine daha fazla yaklaşır.

Maliyet açısından ele alındığında ahlak temelli hareket toplum için en ucuz yoldur. Ucuz olmasının nedeni devleti düzen ve istikrar için masraflı tedbirlerden kurtarmasıdır. Devletin tüm bireyleri ceza tehdidi ile zorlaması ise oldukça maliyetli bir iştir. Milyonlarca bireyin kontrol edilmesine yönelik kurumsal düzenlemeler ve personel ihtiyacı devlete ve dolayısıyla topluma ciddi mali külfet yükler. Dolayısıyla toplumsal düzen ve istikrarı sağlamak için tüm toplumlar mümkün olduğunca ahlaki alternatifini teşvik ederken gerçekçi bir yaklaşımla devlet otoritesini de kullanır. Aile terbiyesi, eğitim, rol modelleri vs. ahlaki zemini güçlendiren kaynaklardır. Kanunlar, kolluk güçleri vb. adli tedbirler ise cezai yöntemlerdir.

Toplumsal müeyyide bu iki alternatif arasında bir yerde yer alır. Toplumsal müeyyide nispeten daha küçük ölçekli topluluklarda bireyin kınanması, ayıplanması ve nihayetinde çeşitli imkânlardan dışlanması ile işleyen bir mekanizmadır. Daha çok geleneksel toplumlarda geçerlidir. Toplumsal müeyyidenin işlevselliği toplumun büyüklüğü ile ters orantılıdır. Toplum küçüldükçe toplumsal müeyyide daha etkilidir. Yüz yüze ilişkilerin baskın olduğu geleneksel ve küçük topluluklarda bireylerin birbirlerini tanıması, ihlallerin tespiti nispeten daha kolay olacağı için toplumsal müeyyide etkin bir tedbir olarak işler. Modern toplumlarda ise büyük oranda geçerliliğini yitirir (Olson, 1971: 20; Putnam, 1993: 167). Giddens'in ifadesiyle "yabancıların dünyası" olan modern toplumda toplumsal müeyyide geleneksel toplumda olduğu gibi işlevsel değildir. Toplumsal müeyyidenin işlevselliğinin şartı olan yüz yüze ilişki ve karşılıklı tanışıklık modern toplumlarda yerini büyük oranda formel ilişkilere ve kural ihlali ile karşılaşınca bireylerin resmi otoriteye müracaatına bırakır.

Modernleşme ve Toplumsal Düzen

"Tahrip edici" bir süreç olarak tasvir edilen modernleşme geleneksel toplumun tüm yapılarının, zihniyetinin, davranış kalıplarının yerini modern yapıların, kültürün, davranış biçimlerinin, zihniyetin vs. aldığı topyekûn bir toplumsal değişim sürecidir (Remmer, 1997: 39). Üretim sürecinden aile yapısına, bireysel davranıştan zihniyete kadar her alanda değişim süreci olarak modernleşme, tahrip ettiği yapılar, kültür, zihniyet vs. yerine kendine has bunların muadili olan şeyleri koyar.

Toplumsal düzen ve istikrar açısından toplumsal müeyyide ve geleneksel ahlak kaynakları modern toplumun terk etmeye eğilimli olduğu kaynaklardır. Özellikle modern toplumların tipik özelliği olan farklı hayat tarzlarına ve bireyin moral otonomisine dayalı değer çoğulculuğu anlayışı belirli bir din, gelenek ya da ahlak anlayışı temelinde toplumun yönlendirilmesine imkân tanımayacağı için nispeten homojen olan dolayısıyla aynı geleneğe sahip geleneksel toplumlarda geçerli olan ahlaki ortak zemin modern toplum için bir alternatif olmaktan çıkar. Modern toplumda birey kendi hayat tarzını belirleme ve değiştirme hakkına sahiptir. Bu, bireyin moral otonomisi demektir. Yine toplumun modernleşme ve küreselleşme süreçleri ile hayat tarzlarının, değerlerinin ve ahlak telakkilerinin farklılaşması zorunlu olarak değer çoğulculuğu ile sonuçlanır. Değer çoğulculuğunun baskın olduğu modern toplumlarda bireylerin belirli bir ahlak anlayışı temelinde uzlaşması beklenemez (Galston, 2012). Bireyin moral otonomisi, değer çoğulculuğu ve geleneksel ortak ahlaki zeminin kaybedilmesi formel ilişkilerin hâkim olduğu modern toplumlarda toplumsal düzen ve istikrar için yasal cezai tedbirlerin detaylıca belirlenmesini ve sıkıca uygulanmasını gerektirir. Bu durumda modern toplum Hobbes'un öngördüğü tarzda sadece devlet otoritesine mahkûm gözüktür.

Geleneksel toplumun bireylerinin çoğunluğu tarafından genel olarak paylaşılan ya da üzerinde ittifak edilmiş olan geleneksel ahlaki zeminin ortadan kalkması ve toplumsal müeyyidenin uygulanamaz hale gelmesi sonucunda modern toplumun bireyleri uygun biçimde davranmaya haricen zorlayacak ve devlet otoritesi tarafından uygulanacak cezai tedbirlere olan ihtiyacı bariz olmakla birlikte tek alternatif değildir¹¹³.

---

¹¹³Hobbes için tek alternatif devlet zorlamasıdır. Çünkü Hobbes'un bireyleri ahlaki kapasiteden mahrumdur.

Toplumsal düzen ve istikrar için modern düşünürler farklı nitelikte bir alternatiften daha bahseder ve aslında devlet tarafından uygulanan cezai tedbirlerden ziyade bu alternatifi teşvik eder. Bu alternatif aydınlanmacı medeniyet idealidir.

Aydınlanmacı medeniyet ideali, günümüzde çok eleştirilen pozitivist bilim anlayışının din bile icat edebileceği gibi abartılı varsayımları yanında çok daha makul ideallere sahiptir. Aydınlanma devriminin başlangıç safhalarında bazı düşünürler tarafından ileri sürülen tümüyle bilimin üreteceği değerler temelinde şekillenecek ve tüm insanlığı kuşatacak tek tip bir toplum anlayışı tarihi süreçte geçerliliğini yitirmiştir (Eisenstadt, 2002: 1). Fakat aydınlanma idealinin çok daha makul ve gerçekçi damarları da vardır. Örneğin D. Hume, J. S. Mill, A. De Tocqueville gibi düşünürler bazı açılardan fazla iyimser bulunsalar bile günümüz batılı toplumlarında bir düzeyde olsa da gerçekleştirilebilmiş olan medeni toplum vizyonlarına sahiptirler.

Aydınlanmanın medeniyet idealinin bu damarı toplumsal düzen ve istikrar açısından cezai tedbirlerden ziyade medeni toplum modelini teşvik eder. Her ne kadar cezai tedbirlerin lüzumsuz hale geleceği düzeyde bir beklenti olmasa da medeni toplum idealinin büyük oranda gerçekleştirilebileceği yönünde kanaate sahiptir.

Erdemli vatandaşlar topluluğu ile toplumsal düzen ve istikrar ve toplumsal hayatın kalitesi arasında doğrudan ilişki olduğu varsayımı klasik siyaset felsefesinin temel varsayımlarındandır (Burt, 1993; Stilz, 2003). Bu varsayım Ortaçağ'ın Müslüman siyaset felsefecileri tarafından da devam ettirilmiştir. Erdem üzerine kurulu *İdeal Devlet* kitabının yazarı Fârâbî bu konuda en şöhretli filozofumuzdur (2000). Bu nedenle gerek antik Yunan'da gerekse Ortaçağ İslam dünyasında filozoflar erdemli vatandaşlar yetiştirmenin "kurumsal, moral ve maddi şartları" üzerinde ısrarla durmuştur (Robertson, 1985: 452).

Modern toplumun doğuşu ile birlikte antik ve Ortaçağın siyaset, devlet, erdem ve vatandaş anlayışları da eleştirilmeye başlanmıştır. Bu eleştiriler tek tip olmayıp çok sayıda farklı alternatif üzerinden yapılmıştır. Modern filozoflardan Hobbes erdem ile toplumsal hayatın kalitesi arasındaki ilişkiyi reddetmiş ve sadece devlet otoritesine dayalı toplumsal düzen ve istikrar üzerine yoğunlaşmıştır. Hume, Mill, Tocqueville gibi filozoflar ise erdemli bireyler ile toplumsal düzen, istikrar ve toplumsal hayatın kalitesi arasında pozitif ilişki olduğunu varsayımını kabul etmekle birlikte antik Yunan'ın Cumhuriyetçi ve Ortaçağ'ın dini erdem anlayışlarını reddetmişlerdir. Antik Yunan'ın erdem anlayışı bireyin kendisini kamusal hayata adanması olarak özetlenebilecek bir anlayışa dayanır. Savaşı kutsarken bireysel yaşantı, çıkar ve ticareti bireyi erdemli olmaktan uzaklaştıracağı gerekçesiyle aşağılar (Zagorin, 2003: 3; Moore, 1977: 829). Bu filozoflar feodal toplumun yerini alan modern toplumun maddi, ekonomik, kültürel ve sosyal şartlarına uygun ve antik erdem anlayışına göre daha insani olduğunu düşündükleri erdemleri teşvik etmişlerdir. Bu erdemler tüm bireyler için elde edilebilir olarak değerlendirildiği için demokratik bir zihniyeti de yansıtır. Yine bu erdemler kişisel çıkarı bastırmak veya yok saymak yerine onu terbiye etmeyi ve sınırlamayı hedefler. Diğer bir ifadeyle kişisel çıkarla uyumlu erdem anlayışı ortaya koyar. Genel olarak medenilik genel başlığı altında toplanabilecek bu erdemler şunlardır: nezaket, anlayışın incelenmesi, bilgili olmak, nitelikli hedefler peşinde koşmak, kamusal işlere karşı duyarlı olmak, bireysel çıkarla kamusal çıkar arasında denge kurmak, çalışkanlık, insani potansiyelin gerek okul eğitimi gerekse hayat tecrübesi ile açığa çıkarılması, mahkeme jürilerinde görev ve askerlik görevi ile kamusal duyarlılığın gelişmesi, siyasal katılım, sivil toplum örgütlerine katılım, eşitlik, cehaletten ve önyargıdan uzaklaşma, çalışkanlık, sosyallik gibi erdemlerdir. Modern erdemler bireylerin hem entelektüel hem de moral açıdan ilerlemesi ile sonuçlanacaktır. Sadece resmi/kurumsal eğitim değil genel olarak toplumsal ortamın da bireyin kültürel ve ahlaken dönüşmesine katkıda bulunacağı varsayılmıştır (Robertson, 1985: 454, Solomon, 2000: 130-136).

Makul beklentiler setinden oluştuğu söylenebilecek olan bu model ve erdemler listesi modern toplumun artan üretim kapasitesi ve refahı doğrultusunda toplumda klasik anlamda eğitimin¹⁴ yaygınlaşıp herkesi kapsamaması, modern toplumun sosyal, ekonomik, kültürel ortamının ve özellikle medeniyetin mekânı

---

¹⁴ Bu idealin eğitim anlayışı teknik ve dar anlamda iyi bir meslek erbabı yetiştirmeden daha çok toplumsal duyarlılığı geliştirmiş, ufuk sahibi, hakkaniyet duygusuyla hareket eden türde insan ya da vatandaş yetiştiren eğitimidir.

olarak görülen kentlerin gelişmesi sonucu tecrübi açıdan bireyleri dönüştürüp modern erdemleri elde etmesi beklentisi temelinde geliştirilmiştir (Lees, 2004: 5-6).

Sanayileşme ile birlikte artan üretim kapasitesi, daha önceki dönemlerde nüfusun çok az bir kısmının ulaşabildiği eğitim imkânlarını tüm nüfusa yayma potansiyeline sahip görülmüştür. Klasik anlamda eğitimin tüm nüfusu aşama aşama kapsaması ve şehir hayatının yaygınlaşması toplumun maddi/kurumsal yapılarının değişmesine benzer şekilde kapsamlı biçimde kültür, zihniyet, davranış kalıpları, idrak ve anlayış seviyesi ve inceliğinin artması yönünde değişim beklentilerini doğurmuştur. Geleneksel toplumda ortak geleneğin ya da ahlak telakkisinin gördüğü işlevi modern toplumda klasik eğitimin ve medeniyet mekânı olarak görülen kentlerin getireceği medenilik yönünde değişimin alması beklenmiştir (Hume, 1985: 270-271; Kılınç, 2012).

Modern toplumun ideal insan ya da vatandaş tipi moral otonomiye sahip olsa da toplum içerisinde yaşadığının farkında olan, anlayışı ve bedii zevkleri gelişmiş, ufku geniş, diğerlerine ve topluma karşı sorumlu, çalışma ahlakı ve disiplinine sahip birisi olarak tasavvur edilmiştir.

Bu türden erdemli bireylerden oluşan toplumun düzen ve istikrarı sağlamak için kanun ve kurallardan daha çok medenilik kültürüne ve insan tipine dayanacağı varsayılmıştır. Diğer bir ifadeyle devletin cezalandırması ya da toplumsal müeyyide korkusundan dolayı değil medeni insan gelişmiş idrak ve anlayışı ile düzen ve istikrara katkı sağlayacak şekilde hareket edecektir.

Bu insan tipi ve medeniyet modeli modern batı toplumlarında üretilebilmiş midir? Yakın dönemin popüler konularından sosyal sermaye üzerine çalışmalar bu beklentilerin gerçekçi olduğunu ve bu erdemler listesinin modern filozofların beklentileri doğrultusunda hiç olmazsa genel anlamda gerçekleşebildiğini ortaya koyar.

Sosyal sermaye çalışmaları siyasal ve sivil toplum örgütleri dâhil olmak üzere sosyal ağlar olarak adlandırılan toplumsal gruplara katılımın bireyleri moral açıdan dönüştürme potansiyeline vurgu yapar. Bu türden katılımların bireyler üzerinde tespit edilen etkileri şunlardır: Bireyler kısa vadeli çıkarla hareket etmek yerine davranışlarının uzun vadede toplum üzerindeki etkisini de dikkate almaya ve kişisel çıkarla kamusal çıkarı dengelemeye başlar. Bu çıkar algısı “aydınlanmış çıkar” olarak adlandırılır. Bireyler arasında karşılıklı güven ve işbirliği yaygınlaşır. Küçük gruplar içerisinde tesis edilen güven ve işbirliği toplumun geneline yönelik bir işbirliği ve güven eğilimine yol açar. Bireylerin hakkaniyet duygusu ile hareket etme eğilimi gelişir ve aynı şekilde kendilerine davranılmasını beklerler. Bu bağlar zamanla toplumda bir tür zımnî moral sözleşme gibi işlev görür (Putnam, 2000: 10, 288; 1993: 111, 183). Yaygın eğitim sisteminin getirdiği kültürel ve entelektüel gelişimin yanında toplumsal ağlara katılımın bireyleri moral açıdan dönüştürdüğü ampirik çalışmalarla tespit edilmiştir (Putnam, 1993, 2000).

Türkiye ve Toplumsal Düzen ve İstikrar

Türk toplumunun Anadolu Selçuklu Devleti’nden günümüze toplumsal düzen ve istikrarın şartları açısından anlayışını kabaca iki ana döneme ayırabiliriz. İlk dönem Anadolu’nun fethinden Osmanlı’da modernleşme politikalarının uygulanmaya başlandığı zamana kadar olan dönemdir. İslam öncesi Türk, İran ve Bizans gibi bulunduğu coğrafyaların çeşitli kaynaklarından yararlı olsa bile bu dönem, Türk toplumunun kendi özgün kurumsal yapıları ve kültürünün hâkim olduğu dönemdir. Osmanlı’nın son dönemlerinde daha ziyade askeriyede başlayıp zamanla tüm toplumsal yapıya ve kültüre yayılan modernleşme politikaları ile birlikte batılı tarzda bir anlayış ilk dönemin hâkim anlayışı olan İslam temelli geleneksel anlayışın yerine ikame edilmek istenmiştir.

Anadolu’ya 11. yy.dan itibaren kitleler halinde gelen göçebe Türk toplumu toplumsal düzen ve istikrar açısından ciddi problemlerle karşı karşıyadır. Bir taraftan savaş yoluyla yeni vatan edinme, yerleşik hayata geçme çabaları diğer taraftan Haçlı seferleri, Moğol istilası ve iç isyanlar toplumda düzen ve istikrarın kurulup devam ettirilmesinde önemli problemlerdir (Kazıcı, 1988: 540-541). Bu zorlu süreçte Selçuklu toplumu düzen ve istikrarı temin edebilme yanında toplumsal hayatın kalitesini de sağlayacak bir sistem geliştirebilmiştir. Ahilik olarak bilinen bu toplumsal örgütlenme ücrâ kasabalardan şehirlere kadar toplumsal ağlar kurmuştur. Katılımcıları ise, ilk dönemlerinde, toplumun en alt tabakalarından

hükümdarlara kadar toplumun her kesimini kapsamıştır. (Kazıcı, 1988: 540-541).¹¹⁵ Hükümdarların Ahîlikle ilişkisi daha ziyade toplumun örgütlenmesinde merkezi role sahip olan bir yapının devlete karşı bağımsız bir güç merkezine dönüşmesini engellemeyi ve devlete eklemeyi hedefler. Toplumsal düzlemde ise Ahîlik Selçuklu toplumunun ana örgütlenme biçimlerinden birisidir. Tarihi kökenini İslam öncesi İran ve Arap toplumunun geleneklerine kadar götüren araştırmacılar yanında Anadolu Selçuklularının yeni vatanlarında karşılaştıkları problemlere özgün bir çözüm olarak geliştirdiğini ileri sürenler de vardır (Ocak, 1996: 261-263). Fakat her halükarda Ahîlik Selçuklu toplumunda özellikle 13. yy.'da yaygınlık kazanmış ve Osmanlı'nın kuruluş safhalarında da etkisini güçlü biçimde devam ettirmiştir (Kazıcı, 1988: 540-541).

Ahîlik Anadolu Selçuklu toplumunda orijini itibariyle sadece ticari/mesleki faaliyetleri düzenlemekle sınırlı dar anlamda bir esnaf teşkilatı değildir. Müntesiplerine bir zanaat ya da meslek sahibi olma şartı koyan ahîlik müntesiplerini toplumsal aktörler olarak yetiştiren dini-toplumsal bir örgütlenmedir (Kazıcı, 1988: 540-541). Selçuklu toplumunda oldukça kapsamlı toplumsal rolleri olan dini-mesleki bir teşkilat olarak ortaya çıkan "Ahiliğin esnaf loncaları haline dönüşmesi [Osmanlı toplumunda] 1450'lerden sonradır" (Sarıkaya, 1999: 3-4).

Ahîlik bir örgütlenme biçimi olarak iki yönden ele alınabilir: Birincisi, meslek erbabı müntesiplerinin dar anlamda mesleki faaliyetlerini düzenlemek. İkincisi ise müntesiplerini toplumsal misyonla sorumlu aktörler olarak yetiştirmek. Ahiliğin her iki boyutu da "fütüvvetnâme" adı verilen ve "Bütün prensiplerini dinin asıl kaynağından alan...nizamnamelerinde" düzenlenmiştir. Meslek erbabı olan ya da olmak isteyen kişi öncelikle "bu kitaplarda belirtilen dini ve ahlaki emirlere uymak zorunda idi." (Kazıcı, 1988: 540-541). Ahîlik müntesiplerinin ahlaki eğitim ve terbiyesi için fütüvvetnâmelerde belirlenen 740 toplumsal ilkedен en azından 124'ünün öğretilmesini gerektirirdi (Tekin, 2006: 229). Bu kurallar inanç ilkelerinden ticari ilişkilere, yeme-içme adabından sokakta yürüme adabına kadar çok geniş bir alanı kapsar.¹¹⁶

Ahîlik, müntesiplerinin mesleki gelişimini ahlaki gelişimlerine sıkıca bağlamıştır. Hatta önceliğin ahlaki gelişime verildiği rahatlıkla söylenebilir, çünkü ahlaki açıdan kusurlu görülenler mesleğe alınmadığı gibi sonradan bozulanlar da meslekten men edilmiş ya da kusurunun derecesine göre çeşitli cezalara - işyerinin faaliyetlerinin durdurulması ve teşhir edilmesi gibi - çarptırılmıştır (Tekin, 2006: 226).

Ahîlik, teşkilat yapısını tarikatların yapısını andırır şekilde ve mesleki gelişim sürecini de tarikatların seyr-ü süluk sürecine benzer bir biçimde safhalar halinde ve şeyh-mürîd ilişkisi tarzında kurmuştur. "Nitekim tasavvufî eğitimde, bir şeyhe intisap etmeden irşadın mümkün olmayacağı gibi, Ahîlikte de bir ustadan el almadan veya bir üstadın rehberliği olmadan bir sanata sahip olmak caiz görülmemiştir" (Tekin, 2006: 223).

¹¹⁵ "XIII asrın ikinci yarısından XIV. asra kadar Anadolu'da bir takım büyük devlet ricali, kadılar, müderrisler, muhtelif tarikatlara mensup şeyhler ve büyük tacirler Ahi teşkilatına girmişlerdir" (Sarıkaya, 1999: 3-4).

¹¹⁶ Fütüvvetnâmelerde belirlenen ve kaynağı din olan bu erdemlerden bazıları şunlardır: "vefa, doğruluk, emniyet, cömertlik, tevazu, ihvana nasihat, onları doğru yola sevk etme, affedici olma ve tövbe...Kötülüğe iyilikle karşılık vermek, yaptığı işten karşılık beklememek, gücü varken affetmek, başkalarının kusurlarını bırakıp, kendi kusuruyla uğraşmak, şefkatli olmak, başkalarını kendine tercih etmek, hiçbir durumda yaltaklanmamak, zengin ise fakiri hiçbir sebeple hizmetinde kullanmamak, halka tenezzül etmemek, yüzü suyu dökmek, verenin de, alanın da Allah olduğunu bilmek, kerem sahibi olmak, alçak gönüllü olmak, kendini beğenmişlikten kaçınmak, hiç kimseyi azarlamamak, sır saklamak, hizmette ve vermede ayırım yapmamak... nefesine hâkim olmak, iyi huylu olmak, Allah'ın buyruklarına uymak, Allah'ın yasaklarından sakınmak, zulme, zalime ve haksızlığa karşı koymak, haklı güçsüzün hakkını, haksız güçlüden almaya yardım etmek." Bu genel/topluma yönelik erdemler yanında doğrudan mesleki erdemler de vardır: "1- Hileli ve çürük mal satmayacaksın 2- Müşteriden fazla para almayacaksın 3- Bir başkasının malını taklit etmeyeceksin 4- Noksan tartmayacaksın ve bozuk terazi kullanmayacaksın 5- Sahte ve kalitesiz mal üretmeyeceksin" (Sancaklı, 2010).

Mesleki eğitim işyerlerinde gerçekleştirilirken ahlaki-dini eğitim hem işyerlerinde hem de ahî zaviyelerinde gerçekleştirilmiştir. “Ahîlerin toplantı yeri ve konuk evi olarak kullandıkları Ahî zaviyelerine işçi ve çıraklardan başka öğretmenler, müderrisler, kadılar, hatipler, vâizler, emirler yani bölgenin faziletli, saygın ve ulu kişileri de devam ederdi” (Sancaklı, 2010: 4). Ahîlerin eğitimi mesleki ve dini olduğu kadar edebi ve askeri becerileri de kapsar. Diğer bir ifadeyle çok yönlü eğitimin hedefinde her yönüyle gelişmiş bir birey modeli vardır. Bu kapsamda verilen eğitimde “şiiir, ilâhi, silah kullanma, ata binme gibi sanatsal, edebî ve sportif etkinlikler yer almaktadır” (Sancaklı, 2010: 4).

Mesleki eğitimle ahlaki eğitimi sıkıca birbirine bağlayan ahîlik Türk-İslam medeniyetinin *ideal insan* tipini formüle etmiş ve hayata geçirmiştir. Sıkı bir ahlaki ve mesleki eğitim sürecinden geçen toplumsal aktörler olarak ahî müntesipleri toplumun düzen ve istikrarına katkıda bulunmanın çok ötesine geçip toplumsal hayatın kalitesine ciddi biçimde katkıda bulunmuşlardır. Toplumun ticari hayatını sıkı esaslara bağlayan ve kontrolünü gerçekleştiren ahîlik müessesesi toplumsal düzlemde birçok menfaat grubu arasında bir menfaat grubu olarak değil toplumun değerlerinin koruyucusu ve devam ettiricisi rolünü üstlenmiştir.

Meşhur seyyah İbn Battuta, Selçuklu devri ahîlerini şöyle tasvir eder:

“Ahîler Anadolu’da yerleşmiş bulunan Türkmenlerin yerleştikleri her vilayette, her şehirde ve kentte bulunmaktadırlar. Memleketlerine gelen yabancılara yakın ilgi gösterirler. Öte yandan buldukları yerlerdeki zorbalara yola getirir, her hangi bir sebeple bunlara ilhak eden kötülere ortadan kaldırırlar... Bunların dünyada eşi benzeri yoktur... Reis seçilen kimse bir zaviye yaptırarak içini halı, kilim, kandil ve diğer lüzumlu eşyalarla donatır. Arkadaşları gündüz çalışarak kazandıklarını ikindiden sonra reise getirirler Bu para ile meyve, yiyecek ve zaviyede sarf olunan ihtiyaç mallarını satın alırlar. O gün zaviyeye bir misafir gelirse, zaviyelerine misafir ederler ve alınan şeylerle ona ziyafet çekerler... Bir misafir gelmediği zaman ise yine toplanıp yemek yerler. Arkasından raks ederler, nağmeler söylerler” (aktaran Turan, 2007: 165).

Ahîlerin toplumsal rolü en genel haliyle toplumda kötülükleri engellemek ve iyiliği yaygınlaştırmaktır. Bu durumun ilginç bir örneğini Evliya Çelebi nakleder. Suçlu kişiler ahîler tarafından meslek edindirme suretiyle topluma kazandırılmak için ahî zaviyelerine alınmıştır “İstanbul’un dört mevleviyet yerinde on iki mahallede debbağ kârhaneleri vardır. Bunların içinde nice şahbaz işçiler vardır ki adem ejdarhasıdır. Eğer içlerine bir kanlı yahut bir haricî düşse asla hakime teslim etmezler. Ol kanlı erenlerin elinden halas dahi olamaz. Bîçareyi köpek necisi idman etmeye tayin ederler; ister istemez tâib (tövbekâr) ve tâhir (temiz) olup nihayet bir kâr sahibi olur” (aktaran Sarıkaya, 1999: 11).

Selçuklu toplumunda devam eden göçler nedeniyle göçebe-yerleşik çatışması mevcuttur. Yeni vatan hem Bizans ve Haçlı hem de Moğol saldırılarına maruzdur. Devlet otoritesinin zayıfladığı dönemlerde, sivil teşebbüsün ürünü olan ahîlik toplumun güvenliğini de yüklenmiş ve başarıyla gerçekleştirmiştir. Osman Turan ahîliğin kapsamlı rolünü şöyle açıklar: “Şehirlerde esnaf ve tüccarın iktisadî, ictimai ve dinî esaslara göre kurduğu bu sağlam teşkilatın ahlakî ve ticarî nizamdan başka siyasî buhran ve hükümetin zayıfladığı zamanlarda da asayiş ve siyasî nizamı kendi mensupları ile tesiste askerî bir kuvvet yerine vazife görmüşlerdir” (aktaran Atik, 2011: 64). Günümüzde meslek odaları, esnaf birlikleri, polis ve zabitanın yüklendiği işleri devlet otoritesinin zayıfladığı dönemlerde ahî birlikleri gerçekleştirmiştir. Bu durumun ilginç bir örneği Selçuklunun yıkılış döneminde ahîlerin Ankara’da, bazılarınca Ahî Beyliği diye de adlandırılan, otorite tesisidir (Tekin, 2006: 221, 169; Atik, 2011: 65).

Osmanlı’nın kuruluş dönemlerinde ahîlik Osmanlı’nın kuruluşunda “etkili olan dört grup arasında” sayılır (Turan, 2007: 166).¹¹⁷ Tümüyle mesleki bir birliğe dönüştürüldüğü 1450’lere kadar ahîliğin

¹¹⁷ Bu dört grup şunlardır: Ahîyan-ı Rum, Bacıyan-ı Rum, Gaziyan-ı Rum ve Abdalan-ı Rum (Turan, 2007: 166).

Osmanlı toplumundaki misyonu Selçuklu toplumunda olduğu gibi ahlaki-toplumsal yönü ağır basan bir misyondur. Bu değişimin temel nedeni Osmanlı Devleti'nin güçlü bir idare kurması, devlete alternatif potansiyel bir siyasal güç merkezinin istenmemesi ve toplumsal düzen ve istikrarı devletin rahatlıkla sağlayabilmesidir. Dolayısıyla toplumsal düzen ve istikrar adına ahîliğe ihtiyaç kalmamıştır. Osmanlı toplumunun ilk dönemleri ise Selçuklu toplumunu andırır ve ahîlik bu dönemde kapsamlı rolünü icra eder (Turan, 2007:168-169).

Osmanlı toplumu batılı güçler karşısında kaybetmeye başladığı zamana kadar olan klasik devrinde mevcut dünyanın en nezih ve müreffeh toplumunu tesis edebilmiştir. Hem toplumun refahını hem de düzenini sağlayabildiği bu dönemde kendi medeniyet idealleri doğrultusunda kültür ve insan üretebilmiştir. Osmanlı toplumu, toplumsal duyarlılığın açık işaretleri olan sadaka taşlarından sakatlanan göçmen kuşların bakımına kadar çok sayıda vakıfların tesis edildiği bir toplumdur. Güçlü ve etkin bir devlete, devrin imkânları ölçüsünde refahı topluma yayacak mali kaynaklara sahip Osmanlı kendi özgün ahlak telakkisi temelinde nezih bir medeniyet inşa etmiştir.

Toplumsal düzen ve istikrar açısından oldukça başarılı olan bu dönemi takiben batılı güçler karşısında kaybetmeye başladığı devirde Osmanlı, öncelikle askeriyenin ıslahı, üretim teknolojisinin yenilenmesi, bürokrasinin dönüştürülmesi gibi toplumun değerlerini kapsamayan alanlarda modernleşme faaliyetlerine başlamıştır. Modernleşme politikaları zamanla geleneksel toplumsal değerlerin ve nihayetinde medeniyet algısının da sorgulanacağı ve değişime maruz bırakılacağı bir sürece – batılılaşma - doğru ilerlemiştir.

Türkiye'nin miras aldığı ve daha da kapsamlı hale getirdiği modernleşme/batılılaşma politikaları toplumsal düzen ve istikrar açısından kendi kültürel değerleri ve idealleri ile hareket eden batılı ülkelerden farklı ve daha zorlu bir durumla karşı karşıya kalmasına yol açmıştır. Genel olarak İslami gelenek çok dikkate alınmadan batılı medeniyet örneğinde bir kültür ve insan tipi hedeflenmiştir. Başlangıç safhalarında toplumun tüm kesimleri tarafından paylaşılmayan, daha çok devlet elitlerinin ve aydınların bir kısmının ideali olan yeni medeniyet modeli doğrultusunda gerçekleştirilen politikalar Türkiye'de ciddi dönüşümlere yol açsa da hedeflenen model tümüyle gerçekleştirilememiştir.

Günümüzde ise her iki modelin de toplumumuzda karşılığı olduğunu görüyoruz. Batılılaşma politikaları zamanla toplumun bazı kesimlerinde kabul görmüştür. Diğer taraftan İslami geleneği takip edenler de toplumun tüm sektörlerinde güç kazanmıştır. Bu iki kesim arasında hiçbir etkileşim olmadığı söylenemez. Batılılaşma taraftarları ve İslami geleneği savunanlar arasında hayata yön verme noktasında ağırlık belli bir modele verilse bile diğer modelin etkisi, farkında olunsun ya da olunmasın, mevcuttur. Aynı zamanda bu iki kesim arasında çekişme ve rekabet de vardır. Ne tür bir eğitime sahip olmamız gerektiği, yetiştirilecek vatandaş tipi benzeri konuların sık sık tartışılması bu durumun bir göstergesidir. Özellikle Türkçe, edebiyat, tarih ve din dersi gibi derslerde okutulacak ders kitaplarının muhtevasının tartışma konusu olması bu modellerin rekabeti ile ilgilidir. Milli Eğitim Bakanlığı'nın politikaları, öğrencilere aktarılması gereken değerler açısından devamlı tartışma konusu olmuştur.

Günümüz Türkiye'sinde toplumun ana hatlarıyla üzerinde ittifak ettiği bir insan tipi, terbiye anlayışı ve medeniyet ideali yoktur. Dolayısıyla toplumsal düzeni sağlamanın en somut biçimi olan kanun ve ceza sistemi dışında asıl odaklanması gereken ideal insan tipi ve erdemler üzerinde de ittifak yoktur. Toplumsal düzen ve istikrar için devlet otoritesine ve ceza sistemine ihtiyaç olduğu konusunda her kesim rahatlıkla ittifak edebilir. Fakat sadece harici zorlamaya dayalı bir sistemle toplumsal düzen ve istikrarın sağlanması hem mümkün olamaz hem de çok maliyetlidir. Tüm bireyleri şiddetli ceza korkusu ile uygun biçimde davranmaya zorlamak genel anlamda bir alternatif olsa bile bir toplumun sadece ceza korkusu ile varlığını sürdürmeye çalışması, uygun kültür ve insan tipini üretememesi, sağlıksızlık işaretidir. Diğer bir ifadeyle kendine özgü bir insan tipi, kültür, değerler ve en nihayetinde medeniyet ideali olmaması anlamına gelir. Bu, toplum olma aşamasına ulaşamamış bir insan yığını demektir.

Modernleşme ve batılılaşma politikalarının ürettiği çatışan değerler ortamında yoluna devam eden Türk toplumunun 1980'lerden itibaren yaşadığı iktisadi ve kültürel dönüşüm, küreselleşmenin etkileri, gerek ticari gerek turistik ve kültürel faaliyetler sonucu diğer toplumlarla hızla artan ve yoğunlaşan etkileşim toplumun birçok yönden farklılaşmasına yol açmıştır. Toplumumuzun dünya ile etkileşim kanalları çoğalmıştır ve her kesimi kapsar hale gelmiştir. Örneğin, Türkiye'de sadece devlet televizyonunun olduğu 1980'lerden çok sayıda özel televizyon kanalı yanında tümüyle yabancı dizilerin, çizgi

filmlerinin yayınlandığı tv kanallarının olduğu günümüz Türkiye'si vardır. Diğer bir örnek üniversite öğrencilerinin etkileşim kanallarından birisi olan Erasmus, Mevlana ve uluslararası öğrenci değişim programlarıdır. Hem yurtdışından Türk üniversitelerine hem de Türk üniversitelerinden başka ülkelere giden öğrenciler şöyle ya da böyle kültürel etkileşime maruz kalmaktadır. Küreselleşmenin yemek kültüründen hayat tarzına kadar her alandaki etkisi ise oldukça yoğundur. Dolayısıyla günümüz artık değerler, hayat tarzları, kültürel etkileşim açısından çok daha fazla alternatifin yaygın olduğu bir dönemdir. Tüm bu faktörlerin olumlu yanları olduğu gibi çeşitli olumsuz yanlarından da söz edilebilir. Fakat tüm bu faktörlerin Türkiye'deki kültürel çeşitliliği ve farklılaşmayı derinleştirilmesi üzerinden hareket edilirse batılılaşma-İslam çatışmasına ek olarak değer çoğulculuğunun derinleştiği söylenebilir. Diğer bir ifadeyle toplumumuzun eğitim modeli, vatandaşların sahip olması gereken erdemler ve yetiştirilmek istenen vatandaş tipi üzerinde ittifak etmesi daha da zorlaşmıştır.

Bu duruma ek olarak son dönemlerde şahit olduğumuz artan suç oranları, toplumun kuralsızlık eğilimi, hastane acillerinde şahit olduğumuz şiddet olayları, aile faciaları, tüketim toplumu olmaya doğru gidiş vs. toplumumuzun bir başka açıdan yaşadığı olumsuz bir dönüşümdür. Hızla büyüyen kentlerde geleneksel ahlak kuralları yanında toplumsal müeyyide de etkisini yitirmektedir. Diğer taraftan kent kültürü, medeni tutum, zihniyet ve tavır da geliştirilememiştir. Toplumsal hayatın hemen hemen her alanında kuralsızlık, kabalık, diğerlerinin hukukunu hiçe sayma vs. türünden davranışlar sıradanlaşmıştır (Vergin, 2007).

Sonuç

Geleneksel ahlak ve toplumsal müeyyidenin etkisini yitirmesi modernleşen tüm toplumların yaşadığı bir durumdur. Değer çoğulculuğu, dünya ile etkileşim, bireyin moral açıdan otonom kabul edilmesi vs. gibi faktörler batılı toplumlar için de fazlasıyla geçerlidir. Batı toplumu modernleşmenin başlangıcında kendine özgü alternatif erdemler ve insan tipi üzerinde yoğun biçimde durmuş ve bir düzeyde yeni toplumun yükseleceği zemini kurabilmiştir. Aydınlanmacı medeniyet ideali en genel hatları ile bu toplumların temelini teşkil eder. Özel noktalarda ihtilaflar olsa bile, kendi tarihsel gelişimlerinin özgün bir ürünü olan bu medeniyet ideali yine de bu ülkelerin dayanak noktasıdır.

Türkiye ise modernleşmeyi iç dinamiklerinden ziyade Batılı güçlerin tazyiki altında ve toplumsal değer çatışmasına yol açacak şekilde aktarabilmiştir. Bu durum Türkiye gibi batılı olmayan toplumları, hem maddi anlamda modernleşme hem de batılılaşma olarak adlandırılan değerler dönüşümü üzerinden gerçekleştirme şeklinde iki işi birden yapmak zorunda bırakmıştır. Günümüz itibarıyla, artan kültürel çeşitliliğin ve küreselleşmenin etkilerinin de eklendiği bu durumda üzerinde ittifak edebileceğimiz erdemler listesi oluşturmak ve bunu eğitim sistemimize aktarmak daha da zorlaşmıştır. Diğer bir ifadeyle Türkiye'de tüm toplum kesimlerinin en azından ana hatları ile bile üzerinde ittifak edebilecekleri benzeri bir temel ya da dayanak noktası mevcut görünmemektedir.

Fakat en azından, kısa vadede toplumsal düzen ve istikrar için, iş ahlakı, sorumluluk, toplumsal işlere karşı duyarlılık, davranışta nezaket, hakkaniyet ve eşitlik duygusu ile hareket etmek gibi özelliklere sahip bireylerin yetiştirilmesi ile bu boşluk doldurulması gerekir. Bu değerler hiçbir kesimin reddedebileceği değerler değildir. Diğer bir ifadeyle Rawls'ın tabiriyle "kapsamlı dünya görüşleri" empoze etmez. Sadece modern bir toplumun uyumlu ve sorumlu bir ferdi olarak yaşamayı temin eder (Galston, 1988: 1281). Herhangi bir hayat tarzını ya da dünya görüşünü gerektirmeyen fakat toplumsal açıdan lüzumlu denilebilecek erdemlerden oluşur. Günümüz toplumsal hayatımıza dair gözlemlerimiz bu alanda pek iç açıcı durumda olmadığını gösterir. Toplumsal düzen ve istikrarın sağlanması açısından Türk toplumunun gittikçe daha çok devlet otoritesine dayanmak zorunda kalması ile sonuçlanacak bu durum önemli bir problemdir.

Bu problemin uzun vadeli çözümü ise artan çeşitliliğe ve hayat tarzlarının farklılaşmasına rağmen çok çeşitli kaynaklara dayanan – İslam öncesi Türk toplumu, Bizans, İran etkileri, İslami gelenek ve son dönemin batılılaşma/modernleşme süreci - kendi medeniyet tecrübemizden hareketle en genel hatları ile bile olsa ortak bir zeminin inşa edilmesinin lüzumunun toplumun her kesimi tarafından fark edilmesini ve bu yönde çaba gösterilmesini gerektirir. Ahlak anlayışlarının farklılaşması, hayat tarzlarının çeşitlendiği ve birbirinden çok uzaklaştığı bir dönemde ortak bir zeminin bulunması çok kolay olmasa da bu yönde gayret gösterilmelidir ve bir düzeyde üzerinde ittifak edilecek erdemler ve insan tipi

doğrultusunda eğitim sistemimiz sadece teknik/kitabi bilgilerle donanmış bireyler değil ahlaki ve entelektüel açıdan da gelişmiş vatandaşları yetiştirmeyi hedeflemelidir.

KAYNAKÇA

- Atık, K. (2011), “Ahilik ve Siyaset”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13(2), ss. 57-73.
- Burt, S. (1993), “The Politics of Virtue Today: A Critique and a Proposal”, *Polity*, 33(1), ss. 101-125.
- Eisenstadt, S. N. (2002), “Multiple Modernities”, *Multiple Modernities*, Editör: S. N. Eisenstadt, London: Transaction Publishers.
- Fârâbî, (2000), *İdeal Devlet*, (Çeviri: Ahmet Arslan), Ankara: Vadi Yayınları.
- Galston, W. A. (1988), “Liberal Virtues”, *APSR*, 82(4), ss. 1277-1290.
- Galston, W. A. (2012), *Liberal Çoğulculuk: Değer Çoğulculuğunun Siyaset Teorisine ve Uygulamasına Yönelik Sonuçları*, (Çeviri: Zeynel A. Kılınç), Sakarya: Sakarya Üniversitesi Kültür Yayınları.
- Hobbes, T. (1985), *Leviathan*, ed. C. B. Macpherson, Londra: Penguin Classics.
- Hume, D. (1985), *Essays: Moral, Political, and Literary*, Editör: Eugene Miller, Indianapolis: Liberty Fund.
- Kazıcı, Ziya. (1988), “Ahilik”, md. *DİA*. İstanbul: cilt: 1, ss. 540-542.
- Kılınç, Z. A. (2009), “Siyaset Felsefesi, İnsan Doğası ve Kolektif Eylem”, *Boğaziçi Üniversitesi Felsefe Tartışmaları Dergisi*, sayı 43, ss. 41-73.
- Kılınç, Z. A. (2012), “J. S. Mill ve Müzakereci Demokrasi”, *Finans, Politik & Ekonomik Yorumlar*, 49(566), Nisan, ss. 5-14.
- Lees, L. (2004), “The Emancipatory City: Urban (Re)Visions”, *Emancipatory City: Paradoxes and Possibilities*, L. Lees (der.) London: Sage Publications, ss. 3-30.
- Moore, J. (1977), “Hume’s Political Science and the Classical Republican Tradition”, *Canadian Journal of Political Science*, 10(4), ss. 809-839.
- Ocak, A. Yaşar. (1996), “Fütüvvet”, md. *DİA*. İstanbul: cilt: 13, ss. 261-263.
- Olson, M. (1971), *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*, Cambridge: Harvard University Press.
- Putnam, R. D. (1993), *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Putnam, R. D. (2000), *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, New York: Simon & Schuster.
- Remmer, K. L. (1997), “Theoretical Decay and Theoretical Development: The Resurgence of Institutional Analysis”, *World Politics*, 50(1), ss. 34-61.
- Robertson, J. (1983), “The Scottish Enlightenment at the limits of the civic tradition”, *History of Political Thought*, 4(3): 451-482.
- Sancaklı, S. (2010), “Ahilik Ahlâkının Oluşumunda Hadislerin Etkisi”, *İ. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(1), ss. 1-28.

- Sarıkaya, M. Saffet. (1999), "[Osmanlı Toplumunun İlk Asırlarında Toplumun Dinî Yapısına Ahilik Açısından Bir Bakış Denemesi](#)", *Yeni Türkiye Dergisi Osmanlı Özel sayısı*.
- Solomon, G. "Hume on 'Greatness of Soul'", *Hume Studies*, 26(1): 129-142.
- Stilz, A. B. (2003), *Opinion and Reform in Hume's Political Philosophy*, Princeton: Princeton University Press.
- Tekin, Mustafa. (2006), "Bir Sosyal Kontrol Aracı Olarak Ahilik Ve Toplumsal Dinamikleri", *NEÜ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 21, ss. 219-235.
- Turan, N. Sinan. (2007), "Selçuklu ve Osmanlı Anadolu'sunda Ahiliğin Sosyo-Ekonomik Gelişim Süreci", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, Sayı: 52, ss. 151-187.
- Vergin, N. (2007), "AKP, Türkiye'nin Emniyet Kemerini!" *Vatan Gazetesi*, Röportaj, Mine Şenocaklı, www.gazetevatan.com (31.12.2007)
- Zagorin, P. (2003), "Republicanism", *British Journal for the History of Philosophy*, 11(4), ss. 701-714.